

13. Топоров В. Н. Петербург и «Петербургский текст русской литературы» (Введение в тему) / Топоров В. Н. // Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. — Санкт-Петербург : Искусство—СПб, 2003. — С. 7—118.
14. Турьян М. А. Личность А. А. Перовского и литературное наследие Антония Погорельского / М. А. Турьян // Погорельский А. Сочинения. Письма / Антоний Погорельский. — СПб. : Наука, 2010. — С. 565—653. — Серия «Литературные памятники».
15. Хорошилова Л. Б. Женское образование и воспитание / Л. Б. Хорошилова // Очерки русской культуры XIX века. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998—2002. — Т. 3 : Культурный потенциал общества. — 2001. — С. 308—364.
16. Шкандрій М. В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій ; [пер. П. Тарашук]. — К. : Факт, 2004. — 496 с.

Тетяна ШЕПТИЦЬКА

«ХРЕЩАТИЙ ЯР» ДОКІЇ ГУМЕННОЇ: КИЇВСЬКІ ГОЛОСИ ВОЄННОГО МИНУЛОГО

У статті розглядається роман Д. Гуменної «Хрещатий Яр». Визначається його місце серед інших творів, присвячених Другій світовій війні, підкреслюється його документальна основа. Позаяк дія твору відбувається в окупованому Києві окрем увагу приділено образам киян з їхніми думками та життєвими настановами.

Ключові слова: Докія Гуменна, «Хрещатий Яр», Друга світова війна, Київ, пам'ять, воєнне минуле.

“Khreshchaty Yar” by Dokia Humenna has expressive documentary base. In this novel generalized the personal impressions and experiencing of the author and representatives of hers generation, who can suffered all the horror of Second World War. This novel is not irreproachable in artistic side. But it sufficiently exactly reproduces the emotions, sufferings, opinions of the Ukrainians in Second World War. “Khreshchaty Yar” by Dokia Humenna is saturated of details, casual situations, anecdotes or talks. Events of the novel take place in space really of existing and easily recognizable even today the Kievan streets and areas. Among the negligible quantity of characters has two diametrically opposite positions – adaptations to the realities, aspiration to get maximum benefits or satisfaction from them (Tikhoglasikha, Halyna) and attempt to change something in the Ukrainian fate, line up the state perspective of Ukraine (Marjyan).

Key words: Dokia Humenna, “Khreshchaty Yar”, Second World War, Kyiv, memory, military past

Друга світова війна з її нечуваною кількістю людських жертв, огромом поруйнувань, прикладами героїчного опору чи духовної нищості за часовою віддаленістю є, безперечно, фактом українського історичного минулого, що потребує простого знання, чіткої артикуляції та об'єктивної відстороненості. Між тим, табуовані упродовж десятиліть теми (як-от: Волинська трагедія, діяльність націоналістичного підпілля, плин і спосіб життя на окупованій території), ігнорування усної історії, яка не вписується в офіційно затверджені схеми та ідеологеми, відтворення і пропагування певних історичних міфів заактуалізували воєнну проблематику й у нашому сьогоденні.

Сучасна українська гуманітаристика досліджує доволі широке коло питань – від термінологічних [1] до вузько спеціальних чи регіональних, з-поміж яких видаються цікавими і мало вивченими як особливості побуту міського населення у 1941-1945 рр. [2], чин УПА, доля репатріантів[8], так і допомога Батьківщині з боку закордонного українства [3] в роки війни. Зрозуміло, що дослідницький пошук відбувається переважно у галузі історичної науки, яка оперує документальними свідченнями та архівними матеріалами. Водночас інформаційне поле української літератури так само містить чимало відомостей про жахливі сторінки Другої світової, про досвід перебування українців під окупаційною владою, способи поводження української людини в екстремальній ситуації фізичного і морального виживання, хоча ці відомості й переплавлені у мистецькій формі та збагачені авторською уявою. Попри значну кількість художніх текстів, щоправда, різного ґатунку, що стали виразниками національного духу й чуття у добу воєнного лихоліття або були спробою осмислити народну трагедію вже у мирний час, літературознавчих розвідок про них, вочевидь, вкрай мало. Українська літературна критика у зв'язку з недостатньою розробленістю тематики, довготривалим замовчуванням деяких творів і авторів, зосередила свою увагу на окремих знакових постатях [7; 9]. Першу ґрунтовну спробу проаналізувати механізми творення і функціонування у красному письменстві образу війни здійснила І. Захарчук. У монографії «Війна і слово» (2008) вона розглянула мілітаризм як складову частину будь-якого тоталітарного режиму, а досвід радянсько-нацистського протистояння, зафіксований у художньому слові, визначила чинником формування колективної «совєтської ідентичності», складовою пропагандистської системи, спрямованої на

вивищення цінностей режиму, педалювання ненависті при ідентифікації ворога. Однак, подібне розуміння Другої світової як своєрідного соціокультурного феномена справедливе лише почасти, позаяк осмислення війни в еміграційній літературі розгортається дещо по-іншому. І. Захарчук слушно зауважила, що українські вигнанці творили візію війни «з позицій, що не вписуються в ідеологію переможців, а відтак досвід війни поставав через омовлення табу радянської історіографії, «незручних» і дискусійних проблем» [5, с. 275]. Водночас авторка наголошує, що «емігрантська версія війни продукує кілька рецептивних моделей мілітарного досвіду, які розбудовуються в силовому полі антиколоніального, авантюрно-пригодницького та інтелектуального дискурсу. Таке структурування мілітарного міфу обумовлене як опозиційною настановою стосовно агресивно-імперської стратегії радянського зразка, так і прагненням витворити власне українську візію війни» [5, с. 275]. На жаль, з цієї логічно умовитованої схеми дещо випадає роман Докії Гуменної «Хрещатий Яр» з його яскраво вираженою соціальною проблематикою.

«Хрещатий Яр» Д. Гуменної – твір про життя і настрої Києва 1941-1943 рр. – побачив світ у Нью-Йорку 1956 р. і одразу набув широкого розголосу. Думається, що цьому розголосу посприяло кілька факторів. По-перше, читачів схвилювала щирість і правдивість зображуваних подій, адже сама авторка лишилася в окупованій фашистами столиці, поховала там матір, набула гіркого досвіду зіткнення з ворожою системою мислення і діяння, емоційно та реально пережила все те, що згодом стало документальним підґрунтям роману. По-друге, читацьку аудиторію, поза сумнівом, привабила новизна заявленої тематики, адже Д. Гуменній належить відносна першість у змалюванні воєнного Києва, бо і спогади У. Самчука «На білому коні. На коні вороному», і повість Г. Григор'єва «Чарка меду», і, зрештою, роман А. Кузнецова «Бабин Яр» з'явилися набагато пізніше. По-третє, «Хрещатий Яр» виділяється з-поміж інших творів про Другу світову війну «своєрідним баченням тих незвичайних подій і настроїв, подиву гідним схопленням деталей, учинків, спонтанних суджень у найрізноманітніших соціальних і культурних прошарках суспільства. Цим він посідає своє власне, ніким не заступлене місце в численному ряді творів на споріднену тематику» [6, с. 60].

Головною героїнею роману є молода жінка, письменниця Мар'яна Вересоч, непересічна особистість, мислитель, людина, яка сумнівається, співчуває, уважно спостерігає за вчинками киян, схоплює парадоксальність і непередбачуваність життя, розмірковує над важливими для українського націєтворення проблемами. У тексті вона уособлює голос тієї частини нашої інтелігенції, яка уникла задуранення «штампами казенних ідеологій», вижила у часи гонін і репресій та сподівається дочекатися Великої України з власним правуванням і законом. Незважаючи на інстинктивний страх смерті, Мар'яна не планує втікати з Києва, вбачаючи у ширій відданості власному народові запоруку для порятунку: «А тим часом треба бути з народом. Народ це вічне. І це повинно бути тепер маяком, орієнтиром у ці дні, коли всі, і з ними разом Мар'яна, здичавіли, втратили розум, плутаються й не знають, що з собою зробити. А коли ясно маяк свій бачиш, тоді хоч які іспити та спокуси стоять – людина сильна» [4, с. 30]. Споглядаючи спішну втечу з міста одних, швидке ідейне перефарбування інших, догматичну затятість новоприбулих, Мар'яна гостро переживає відсутність сильних неогоїстичних особистостей, здатних не лише мріяти, а й працювати, покладаючись тільки на свої сили, відмовившись від вузькопартійних чи групових інтересів. Вона відчуває, що жодна доктрина, котра засліплює розум і серце тогочасного покоління, не відповідає українським потребам. Відповідно Мар'яна формулює для себе завдання українства так: «То ж наша місія – виявити волю до свого щастя. І це веде до потреби мати свою державу, таку, де Мар'яна може думати про всесвіт і тисячоліття. Для більшовиків це – «націоналізм». Для націоналістів це – «большевицький інтернаціоналізм». А для Мар'яни це – воля до свого ствердження, це сік, що тягне вона з великої сили народу» [4, с. 282].

Характер Мар'яни, її позиція, ідейні настанови найкраще розкриваються під час конфлікту-суперечки з Васантою Чагир, учасницею більшовицького підпілля, яка загине від рук гестапівців. Васанта з глумом та озлобленістю коментує перші дії українських націоналістів у Києві, розглядаючи їх як прояв «допотопної бутафорної України». Мар'яна схильна погодитися з подругою, що відозви націоналістів неділові й недолугі, що вони не знають української дійсності, але для неї це – все одно «своє», омріяна Україна: «А тепер які не є українські вияви, може й допотопні, – але це наше, ми його маємо підтримувати, дати ґрунт, щоб росло. Воно з нашого кореня. Ми повинні на Україну працювати таку, як вона є. Архаїчне, відстале, слабе, під чужими впливами, – але це ж наше!» [4, с. 210]. Натомість сталінська система, на її думку, була чужою, а то й ворожою, бо культивувала нерівність, винищувала людей голодом, блокувала можливості для вільної самореалізації, не дозволяла самостійно мислити чи чогось вимагати.

Д. Гуменна як об'єктивний і безкомпромісний митець зафіксувала і описала цілу галерею київських типажів. Її роман «вщерть виповнений ідейними й безідейними, свідомими й несвідомими, відважними і боягузами, чесними і безчесними, добрими і хижими, мародерами і зламаними духово людьми. Всі вони, переважно поза своєю волею, потрапили в ту надзвичайну межову ситуацію, і кожний з них, на свій лад і на своє розуміння, шукав собі місця і способу, щоб перетривати» [6, с. 61]. Так, Тихогласиха, «найцікавіша з усіх сусідок», «скрізь найперша», переймається тільки фізичним виживанням, тому й не зважає на будь-які морально-етичні приписи, не гребує ані мародерством (стягує у свою халупу усе, що тільки бачить і може схопити, – матрац, шафу, нікелеве ліжко), ані донощицтвом («Тихогласиха багатозначно переглядається з сусідками. Треба йому сказати, що серед нас є жида»). Поет-невдаха Щука, який за двадцять три роки не

надрукував жодного рядка, наполягає на власній принциповості, виторговуючи окрему книжку для оди Гітлерові, та паралельно поспішає виказати тих працівників канцелярії, які колись працювали у радянських установах.

Найпоширенішим в окупованому Києві виявилося явище пристосуванства, зумовлене вже не стільки кінцевою необхідністю виживання як біологічної істоти, скільки прагненням людини здобути якісь нові привілеї чи привілеї або утримати вже наявні (помешкання, платню тощо). «Артист українській» Рейнгардт, для письменниці, є прикладом такої многогранної орієнтації. Зокрема, безграмотно написану українською мовою табличку на дверях він почепив з огляду на появу у місті іншої влади й відповідно іншої моди. Але ж розмовляв, як і раніше, російською і признавався, «що по духу він – «русский человек». «Люблю Россию». Але, щоб не образити тут же підкреслив: «Люблю українські песні і сало»» [4, с. 232]. У тому, що Рейнгардт лишається в Києві і навіть з улесливою професійною посмішкою салютує на прощання Мар'яні капелюхом, відчувається глибокий символічний підтекст – молоді, національно зорієнтовані сили не змогли утримати у своїх руках ні столицю, ні державу, натомість старорежимне монархічне середовище з його ностальгією за «добрими дореволюційними» часами зберіглося і продовжуватиме тягнути Україну в минуле. Якщо Рейнгардтове пристосуванство мало лише незначні зовнішні прояви, то кількарізкові трансформації Галини Полтавченко лякають відсутністю будь-яких стримувальних механізмів. На початках вона, як і усі кияни, жадібно збирає плітки, чутки, усілякі новини, аби зрозуміти, що буде з Києвом та місцевою людністю. Заспокоєна розповідями знайомих про німецьку точність, акуратність, чистоту, позбавлена здатності критично мислити, вона весь час перебуває у гарному настрої, очікуючи на зміну влади. Самоідентифікація Галини з українцями взагалі відбулася одномоментно, після того, як нею було прочитано оголошення, що дозволяло вільний вхід до кінотеатру тільки їм. Десь одразу пригадалась українська мова і визріла ідея виправити паспорт, бо ж «Мама українка, папа українець, я так люблю Україну – і русская. Я завжди почувалася україночкою...» [4, с. 196]. У «щирості» подібних зізнань можна не сумніватися, адже до того часу ніхто й не чув від Галини жодного українського слова. Тож не дивно, що її новонабута ідентичність злітає так само швидко, коли усе українське знову стає небезпечним і антивладним.

«Хрещатий Яр» Д. Гуменної насичений безліччю деталей, випадкових ситуацій, підслуханих анекдотів чи розмов. Події роману відбуваються у просторі реально існуючих та легко упізнаваних навіть сьогодні київських вулиць та площ. Письменниця за допомогою спонтанних вигуків, діалогів, спогадів чи просто думок передає не лише атмосферу окупованого Києва, а власне, дозволяє прозвучати голосам киян з їхнім тогочасним сприйняттям прийшлих і тих, що втекли. Так, у тексті відчутно ремствування населення щодо тактики «випаленої землі»: «Кричать, що Київ був, є й буде радянським, а самі його перші покинули. Мало того, що покинули, ще й скільки вони потопили в Дніпрі продуктів. На десять років! Чому було не роздати людям? А скільки на станції всього гние, пропадає! Директори усякі повикидали на землю, бо їм треба вагонів. До вагонів під'їжджають рефрижератори і звідти вивантажують бебехи, меблі, роялі. А масло стоїть поруч, розтає на сонці, м'ясо – смердить» [4, с. 69]. Кияни у романі глибоко обурені як подібною безгосподарністю, величезними цінами, першочерговим виїздом партійної номенклатури та виробничої еліти, так і замінуванням Києва. Населення просто волає від розпачу, страху й гніву: «От гади! От паразити! Їм не шкода Києва, не думають вертатись! От, гидоли клаповухі! А вони його будували, що взяли руйнувати? Три пуди міна, як кабан, – бачили? Лежить там коло музею й досі. Два місяці в «Континенталі» обжиралися й міни замурували. Поранені фронтовики з голоду мерли, а вони жерли, пили та навішували на кожному проводі міну» [4, с. 165]. Загострене сприйняття городянами втечі усіх владних структур та відступу радянського війська цілком логічно поєднується зі скаргами на більшовицьку політику. В уявленні киян уже колишня влада тільки й могла, що загрибати жар чужими руками та ні за що знущатися над людьми: «– Комуністи повтікали, а ти, Іване, на фронт! – Пограбували банки й ломбард – і драла! – Понищили все, в Дніпро вкинули. – Щоб йому, тому Сталінові, тому дурному грузинському кувшинові... Його мало на шматки порізати, як він людей намучив... – Від кого це все? Від своїх лихо... Людей розігнали по світі, щоб попропадали...» [4, с. 145].

Роман Д. Гуменної «Хрещатий Яр» має виразне документальне підґрунтя. У ньому узагальнено особисті враження та переживання як самої авторки, так і представників її покоління, на долю яких випали усі жахіття Другої світової. Попри те, що твір з мистецького боку не бездоганний, він доволі точно передає емоції, страждання, міркування української людини воєнної доби. Чи не вперше в українському письменстві звучать голоси киян, які переживають за поруйнування рідного міста, намагаються передбачити його подальшу долю, й самі при звичаються до обставин і умов фашистської окупації. Серед незначної кількості персонажів увиразнюються дві діаметрально протилежні позиції – пристосування до навколишніх реалій, прагнення отримати максимум вигод чи задоволення від них (Тихогласиха, Галина) і намагання щось змінити в українській долі, вибудувати державницьку перспективу України (Мар'яна). Хоча, на жаль, другий варіант життєвої самореалізації зазнає поразки, але не через хибність шляху, а через недостатню активну позицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веденєєв Д.В., Лисенко О.С. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д.В. Веденєєв, О.С. Лисенко // Український історичний журнал. – К: "Дієз-продукт", 2010. – №3. – С.4-

- 29.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України, 1943–1945 рр. / Т.В. Вронська. – К.: Ін-т історії НАН України, 1995. – 83 с.
 3. Вронська Т., Лисенко О. Тепло братерської руки: допомога діаспори українському народу в роки Другої світової війни (1941-1945 рр.) // Краєзнавство. – ТОВ “Видавництво “Телесик”, 2010. – №1. – С.42-53.
 4. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941-1943). Роман-хроніка. – Нью-Йорк, Об’єднання Українських Письменників «Слово», 1956. – 488 с.
 5. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія / І.В. Захарчук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
 6. Костюк Г. На перехрестях життя та історії (До 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної) // Сучасність. – 1975. – Ч. 4. – С. 50-75.
 7. Лебедівна Л. Українське обличчя війни (Повість-поема О. Турянського «По за межами болю. Картина з безодні) / Л. Лебедівна // Слово і Час. – 2004. – № 12. – С. 50-56.
 8. Пастушенко Т. На маргінезі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. Вип. 12. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. - №12. – с.291-298.
 9. Руснак І. Яке обличчя у війни: деякі аспекти історіософії Уласа Самчука / І. Руснак // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 121-127.

Олена ЮФЕРЕВА

ПОСЛАННЯ У КОНТЕКСТІ «ПОЕТИЧНОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ» (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.)

Стаття присвячується проблемі жанрових зсувів у ліриці, взаємодії вірша і прози в посланнях українських та російських поетів другої половини ХІХ ст. Обґрунтовується методологічна доцільність упровадження поняття «поетичний епістолярій».

Ключові слова: жанр, поезія, проза, поетичний епістолярій.

Статья посвящается проблеме жанровых смещений в лирике, взаимодействию стиха и прозы в посланиях украинских и русских поэтов второй половины ХІХ в. Обосновывается методологическая целесообразность введения понятия «поэтический эпистолярій».

Ключевые слова: жанр, поэзия, проза, поэтический эпистолярій.

The article deals with the issue of the poetry – genre shifts in the lyric, prose interaction in the verse epistle of the Ukrainian and Russian poets of the second half of ХІХ century. Methodological expediency of inputting the poetic epistolary conception is substantiated.

Key words: genre, poetry, prose, poetic epistolary.

Вступ

Наукове вивчення епістолярію останнім часом набуває високої результативності. До теоретичного аналізу долучаються різноманітні аспекти функціонування, структури, типології цього дискурсу. Однак вагомий прояв розвитку епістолярію, а саме поетичний, у багатьох працях згадується лише побіжно. Як наслідок, визначення і класифікація жанрових форм поезії, що вирізняються специфічною комунікативною функцією, характеризується відсутністю чітких критеріїв, суперечливістю і, зрештою, малоефективністю для історико-літературних досліджень. З одного боку, спостерігається набліження послання, присвяти та поетичного листа до епістолярної літератури, а з іншого, відбувається граничне відмежування від неї. Симптоматичним є визначення жанру послання «як форми епістоли» в українському літературознавчому словникові на тлі двоїстого визначення власне епістоли [10, 242; 7, 182 – 183]. По-різному пояснюється дослідниками відношення послань і присвят, послань і листа. Окреме питання становить термінологічний незбіг поняття «епістола» в українській та російській мові. Термін «епістола» у вітчизняному та російському літературознавстві витлумачується по-різному через принципово різні підходи до жанру: українські вчені розглядають його передусім як родову категорію, пов’язану з явищем листування; російськими науковцями пропонується підхід, згідно з яким «епістола» є історичним жанром, витвореним у період класицизму, але не відмежованим від інших жанрових модифікацій. Змішування цих різних підходів призводить до плутанини і відсутності ясного уявлення про ознаки «епістоли».

В українському літературознавстві домінує вивчення присвяти, особливості і відмінності від послання якої